

УДК 37.013:39(=161.2):070"1908

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПЕДАГОГІКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «МОЛОДА УКРАЇНА»

Віта Кириченко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-1420-2303

E-mail: vita-kyrychenko@ukr.net

У статті проаналізовано часопис «Молода Україна» за 1908 рік з метою дослідження досвіду Олени Пчілки у справі виховання дітей засобами народної педагогіки та здійснення підбору літературних творів, що забезпечують наповнення таких складових: природовідповідність, культуровідповідність, народність виховання, трудове виховання. Застосовано комплекс методів: аналіз, синтез, узагальнення; історико-ретроспективний, історико-структурний; хронологічний. Висвітлено використання елементів української народної педагогіки на сторінках часопису «Молода Україна» за 1908 рік.

Ключові слова: Олена Пчілка; «Молода Україна»; народність освіти; народна педагогіка; природовідповідність; культуровідповідність; народність виховання; трудове виховання.

UKRAINIAN FOLK PEDAGOGY ON THE PAGES OF “YOUNG UKRAINE” MAGAZINE

Vita Kyrychenko, Candidate of Pedagogic Sciences (Ph.D.), Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature, Ukrainian Studies and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-1420-2303

E-mail: vita-kyrychenko@ukr.net

The article analyzes the magazine “Young Ukraine” (1908) to study the experience of Olena Pchilka in raising children by means of folk pedagogy and selection of literary works that provide content with such components as naturalness, cultural conformity, ethnicity education, and labor education.

Prominent teachers, writers, public figures, and philosophers (J. Comenius, J. Pestalozzi, G. Skovoroda, V. Sukhomlynskyi, K. Ushynskyi) paid great attention to the need to study, research and use the achievements of folk pedagogy in the process of education.

Among modern domestic researchers, the works of V. Honcharuk, N. Demyanenko, O. Dukhnovych, M. Yevtukh, L. Yovenko, V. Kalabska, V. Kyrychenko, Y. Kosenko, V. Kuzya, A. Kuzminsky are devoted to these issues. A. Marushevych, V. Omelchenko, Y. Rudenko, O. Sanivsky, N. Syvachuk, M. Stelmakhovych, I. Tereshko, O. Tsyganok and others.

That is why prominent Ukrainian writers, educators, public, and cultural figures stressed the need to educate young people on a national basis.

For this purpose, the editor published in the issues of the magazine her own works, works of prominent Ukrainian writers: Lesya Ukrainka, T. Shevchenko, V. Vilinska, B. Hrinchenko. Quite often she wrote poems, fairy tales, short stories, and translated works by O. Wilde, R. Kipling and others. She constantly published folklore works: riddles, lullabies, toys, and fairy tales.

A careful analysis of the magazine “Young Ukraine” (1908) suggests that as the basis for the selection

of printed works editor Olena Pchilka systematically used the basic ideas of public education, caring for the education of readers on national soil, and affirming the ideas of leading teachers of the time children should be taught in the national language, using the best of folk pedagogy.

Keywords: *Olena Pchilka; “Young Ukraine”; nationality of education; folk pedagogy; conformity to nature; cultural conformity; ethnicity of education; labor education.*

У сучасному суспільстві відбуваються докорінні зміни в усіх його сферах. Насамперед це стосується освіти. Як зазначає В. Кремень, «вперше в історії людства зміна ідей, знань, технологій відбувається скоріше, ніж зміна поколінь людей» [7, с. 3]. Нові знання вимагають нових методів, підходів і технологій навчання дітей і молоді.

Серед ключових напрямів державної освітньої політики, визначених Національною доктриною розвитку освіти України: реформування системи освіти на основі філософії «людиноцентризму» як стратегії національної освіти; модернізація структури, змісту й організації освіти на засадах компетентнісного підходу, переорієнтації змісту освіти на цілі сталого розвитку; побудова ефективної системи національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді; формування здоров'язбережувального середовища, екологізації освіти, валеологічної культури учасників освітнього процесу [20]. Першочерговим завданням визначено формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, зберігає і продовжує українські культурно-історичні традиції, шанобливо ставиться до рідних святинь, а також до культури всіх національностей, що проживають в Україні [20].

І. Єрмаков вважає основною концептуальною ідеєю освіти таку парадигму: «... вища школа ХХІ століття в Україні – це, насамперед, школа полікультурного виховання, культурного самовизначення і самореалізації особистості, де кожній молоді людині створені всі умови для оволодіння базовою культурою, серцевиною якої є духовні цінності українського народу і світової цивілізації» [2, с. 28].

Тож особливої ваги набуває виховання молоді на засадах української народної педагогіки, адже саме вона може забезпечити засвоєння молоддю історичних, культурних, трудових і моральних традицій народу. Важливу роль у справі виховання відіграють періодичні видання для дітей і молоді, про що зазначає С. Семенко: «На кожному з етапів соціально-історичного процесу літературно-громадська преса не тільки репрезентувала художню творчість, а й виконувала функцію популяризатора суспільно-політичної думки, нових філософсько-естетичних ідей та досягнень у сфері гуманітарних наук» [22, с. 1].

Посприяти виконанню цього завдання може досвід видавців і педагогів ХХ століття, зокрема Олени Пчілки та її часопису «Молода Україна».

Мета статті – на основі ретельного прочитання номерів часопису «Молода Україна» за 1908 рік дослідити досвід Олени Пчілки у справі виховання дітей засобами народної педагогіки.

Видатні педагоги, письменники, суспільні діячі, філософи (Я. Коменський, Й. Песталоцці, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський) велику увагу приділяли необхідності вивчення, дослідження та використання надбань народної педагогіки під час виховання. Серед сучасних вітчизняних дослідників цим питанням присвячено праці В. Гончарук, Н. Дем'яненко, О. Духновича, М. Євтуха, Л. Йовенко, В. Калабської, В. Кириченко, Ю. Косенко, В. Кузя, А. Кузьминського, А. Марушевич, В. Омельченко, Ю. Руденка, О. Санівського, Н. Сивачук, М. Стельмаховича,

І. Терешко, О. Циганок та інших. Пригадаймо твердження М. Стельмаховича: «Усі видатні педагоги досягли високого наукового злету завдяки тому, що свою педагогічну творчість будували на засадах народної педагогіки. То й ніякого перебільшення не буде, коли скажемо, що педагогіку творить народ, а професійні педагоги її тільки аранжують» [24, с. 6].

Дослідник М. Ілакавичус визначає «виховання» як «духовну основу, орієнтовану на високі ідеали культури. Символічну передачу від покоління до покоління знань про те, що таке людина – сутність освітнього процесу» [5, с. 231–234]. Водночас освіту вчений тлумачить так: «Освіта – введення в культурну традицію, передача соціального досвіду, що розуміється як досвід рішення різноманітних проблем, зокрема й життєво важливих» [5, с. 231–234].

Отже, у справі освіти і виховання знання національної культури, традицій, мови набуває першочергового значення.

Українська народна педагогіка творилася впродовж багатьох століть. У її основі – «народне родинознавство, дитинознавство, батьківська педагогіка, народна дидактика, народна деонтологія. ...Педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти і підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують» [24, с. 7–8].

Саме тому видатні українські письменники, педагоги, громадські та культурні діячі наголошували на необхідності виховання молоді на національному ґрунті. У праці «Про народність у громадському вихованні» К. Ушинський писав: «...виховання, якщо воно не хоче бути безсильним, повинно бути народним» [28, с. 160], оскільки «виховання створене самим народом і засноване на народних джерелах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, заснованих на абстрактних ідеях або запозичених у іншого народу» [28, с. 161].

Особливої актуальності ця властивість народної педагогіки набуває нині, коли становлення дітей і молоді досить часто відбувається на основі відеоігор, відеофільмів, інформації, почерпнутої із соціальних мереж і вуличного спілкування. Ще однією з найбільш проблем сучасної освіти є низький рівень бажання молоді читати книжки. Передусім це пов'язано зі змінами у світі. Ми живемо тепер у цифровому світі, і паперові видання поступово витісняються електронними, крім того, у разі збільшується кількість власне інформації. За словами Т. Чернігівської, ми поступово звикаємо працювати з гіпертекстом, тобто, читаючи ту чи ту інформацію, ми раз за разом переходимо за посиланням, утрачаючи той текст, з якого починали, таким чином «люди практично втратили навички читати лінійні тексти, оскільки не можуть пройти їх від початку до кінця» [6]. Передусім це стосується дітей. Варто пригадати слова професора Атлантичного університету (штат Флорида, США) А. Фаразманди, який наголошував на ролі читання як засобу розкриття особистості та потенціалу суспільства загалом. Учений вважає практику читання найважливішим компонентом розвитку людства [6].

Аналіз змісту часопису «Молода Україна» засвідчує, що Олена Пчілка не тільки розуміла значення читання у справі навчання і виховання дітей, а й намагалася робити так, аби прагнення читати, пізнавати нове в різних галузях науки посилювалося. З цією метою вона розміщувала у своєму часописі невеличкі оповідання на різноманітну тематику, у випадку, коли текст був завеликий, його поділяли на 2–3 частини (як-от

«Подорож до Криму», автор Юрій Сірий («Молода Україна» № 5–8, 1908), «Мандрівка на пороги», автор А. Кащенко («Молода Україна» № 10–12, 1908) або казки «Щасливий принц», автор Оскар Уайльд («Молода Україна» № 1–2), «Правда та Неправда», автор Михайло Жук (№ 7–8), «Маленький граф», автор Оскар Уайльд (№ 10–12)).

Вітчизняний учений С. Павлюк в українській народній педагогіці виокремлює засадничі ідеї виховання: природовідповідність, культуровідповідність, народність виховання, трудове виховання, зв'язок виховання з життям, єдність виховного та освітнього елементів у єдиному педагогічному процесі [27, с. 199]. Ретельне прочитання дає підстави стверджувати, що всі ці ідеї представлені в матеріалах часопису.

Аналіз змісту творів, розміщених у часописі, повністю відповідає складовим народної педагогіки. Зупинимося на цьому докладніше.

Передусім маємо нагадати, що на початку ХХ століття в Україні не існувало жодного україномовного видання для дітей. І хоч видатні вітчизняні письменники, зокрема П. Грабовський, Б. Грінченко, Дніпрова Чайка, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка та інші, друкували свої твори у журналі «Дзвінок», утім у справі виховання молоді цього було надзвичайно мало.

За словами Ю. Тищенка-Сірого, Олена Пчілка збагнула, що для національного виховання майбутніх поколінь треба працю виховання починати з коліски. Бувши послідовною у своїх поглядах, вірячи в те, що боротьбою ми досягнемо того, що Україна встане зі сну, вона не обмежувалась вихованням тільки своїх дітей у національному дусі, не задовольнялась тим, що виховала й «дала» Україні славнозвісну поетку, свою доньку Лесю Українку. Письменниця і педагог бачила, що діти українських родин денационалізуються, і, щоб запобігти цьому, засновує у Києві в 1908 році український дитячий журнал «Молода Україна», який друкується українською мовою [26, с. 229].

Отже, розглянемо докладніше, за допомогою яких творів здійснювалося втілення ідей виховання на засадах української народної педагогіки.

Природовідповідність полягає у сприйнятті людини – об'єкта і суб'єкта виховання – як частини живої природи. Укладачі посібника «Українське народознавство» наголошують, що «за цим принципом слід зважати на вік вихованця (найкраща пора для виховання – дитинство й підлітковий вік, бо психіка юної особистості гнучка й податлива: «Гни дерево, поки молоде, вчи дитя, поки мале», «З молодого, як із воску, що хочеш, те й виліпиш»), його індивідуальні особливості («У лісі й двох дерев нема однакових, не те що людей»); гармонізувати стосунки людини з природою. Остання вимога реалізовувалась у народній системі виховання чітко й послідовно, цьому була підпорядкована календарна обрядовість» [27, с. 199–200].

Акцентуємо, що цей принцип базується на споконвічних цінностях українців, їхніх національних рисах характеру, в основі яких – любов до землі.

Вихованню любові до рідного краю, до рідної землі присвячені твори «Село – і серце одпочине» (автор Т. Шевченко) [10, с. 12], вірш «Поклик» (автор свящ. А. Краснокутський) [12, с. 17].

Вірш Тараса Шевченка – своєрідний гімн красі української землі, у кожному слові юний читач відчуває любов поета до своєї Вітчизни:

Село – і серце одпочине.
Село на нашій Україні –
Неначе писанка село:
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади, біліють хати... [10, с. 12].

Читання цього твору ніби розгортає перед очима дитини картину, на якій зображено рідне село, пробуджує бажання придивитися, порівняти описане митцем і побачені картини краєвиду.

У вірші «Поклик» оспівано красу навколишнього світу, природи, рідної землі:

Ранок. Сонечко проснулось,
З-за діброви піднялось,
Навкруги все стрепенулось,
До роботи узялось [12, с. 17].

Автор виховує любов до праці на рідній землі:

Час до діла! Ну-ж, єднайтесь!

По селу послався дзвін...

Швидче, діточки, звивайтесь,

То до вас гукає він!.. [12, с. 17], зазначаючи, що не можна гаяти ані хвилини, що праця – це і навчання в школі:

Не губіть години марно!

Прислухайтесь пильніш, –

Чому вчать у школі гарно,

Переймайте все скоріш..., оскільки «у житті те все згодиться, до путя що вмів завчить», адже «другий час не нагодиться, треба цей не упустить» [12, с. 18].

Мотив любові до навчання є і в оповіданні «Галина мандрівка» [13, с. 2–8]. У цьому ж оповіданні (автор В. Вілінська) бачимо опис полів навколо села, у якому живе головна героїня оповідання: «Швидкою ходою поминула вона кілька хат і вийшла за хутір. От і великий шлях, що веде просто до церкви; дівчинка іде малими ніжками, лозинкою помахує і весело поглядає навкруги. Людей не видно, бо всі хуторяне виїхали на косовицю. Вона сама собі» [13, с. 3]. У цих словах простежується те, що дівчинка, по-перше, часто ходила цими доріжками – вона точно знає дорогу до церкви (втілення релігійного виховання); по-друге, малеча знає, що в цей період року в селян багато роботи, тобто батьки залучали її до роботи на полі.

Милування красою навколишньої природи приводить її до висновків, що вона потрапила у володіння чарівниці-королівни: «Тут цвіли гарні, рожеві і блакитні квіточки по над ровом; коло їх літали веселі метелички, а в горі щебетали пташки.

– Це, мабуть, царство якоїсь доброї королівни. Тут можна сісти спочить і підїсти» [13, с. 3]. За цю чарівницю дівчинка сприймає стареньку бабусю, яку зустрічає на своєму шляху: «Подивилась вона, – стоїть перед нею стара бабуся, вся в зморшках, у чорній хустці і з палицею в руці ... Коли ви чарівниця, то перекиньте мене голубкою, що-б я полетіла до мами!» [13, с. 6–7].

Великий за обсягом матеріал, у якому йдеться про красу рідної землі, розміщено в № 4 за 1908 р. часопису: вірші «Зімою» (автор свящ. В. Кашубський), «Там мій край» (автор П. Гай), «На провесні» (автор О. Б. Ас-і), «Дивні пригоди (волинські прибадашки)» (автор О. П.), невеличке оповідання «Ох, зіма, зіма» (без зазначення

авторства).

У вірші «Зімою» оповідається про те, як уся природа, тварини очікують весну і тепло, тому радіють сонячному промінню, що ніби наближає прихід весни.

Вірш П. Гая «Там мій край» є ніби продовженням творів Тараса Шевченка. Вдумливий і уважний читач легко впізнає шевченківські мотиви в рядках про «вишневі садки та убогі хатки» [11, с. 7], про ревучий Дніпро [11, с. 7], «лунають скрізь пісні» [11, с. 7], «гойдає явір віти» [11, с. 7], «де кобза грає» [11, с. 8], «де зелений, пишний гай» [11, с. 8].

У вірші «На провесні» природа постає перед читачем живою істотою, яка виглядає, розуміє, гадає, пробуджує, спить, прокидається. Автор ніби співає пісню весні, яку прикликає жайворонок у степу. Цей вірш також є ніби продовженням уже згаданих нами творів, де оспівується воля України, яка, на думку автора, незабаром прийде. Тоді жайворонок, не тільки як провісник весни [11, с. 19; 3, с. 216; 4, с. 321–322], а й співець свободи в степу співатиме «вільну пісню», і прокинеться Україна [11, с. 19].

У № 7 (липень) 1908 р. у вірші «Ранок» Ів. Ярошенко описує красу прийдешнього ранку:

Світло вже льється	Он ... зарипіли
В хатні віконця,	В клуні ворота,
Проміння грає	Вже почалася
Ясного сонця	Людська робота [14, с. 13].

Як свідчать поетичні рядки, дітей змалечку привчали вставати з першими променями сонця і приступати до роботи, наступні рядки вірша уточнюють, що це – робота на землі:

Всі ідуть на зустріч	Там на перелозі
Сонцю золотому,	Оруть всі пильненько,
Дай же, Боже, силу	Уроди-ж ти добре,
Старому й малому!	Рідна земле-ненько! [14, с. 13].

В оповіданні «Яма» (автор С. Черкасенко) показано, яка прекрасна українська земля, який мальовничий український степ: «...хочеться прудко перебігти горбок, спуститись у глибоку балку, припасти вустами до прозорого струмочка з зеленим дном, що дзюркотить з малої кринички, – над нею знеможено спустили ніжні віти яснозелені верби. Це – найкращий куточок у всій окрузі» [16, с. 2]. Зазначимо, що це усталений в українському фольклорі та українській літературі образ – криниця та верби навколо неї.

Далі автор описує степ: «Яким побитом збереглись тут верби, та чи й були тут верби де-інде – ніхто того не знає. Всі звикли завжди бачити тільки степ, степ, степ, скільки оком скинеш; жодного кущика тернового шкода шукати тут. Скрізь степ, такий пишний, різнобарвний по весні». Він як рай: «Василько дуже любить криничку з вербами в балці. Коли череда повагом проходить поуз балку, він клубочком скочується до криниці під верби, падає ниць і, гучно сьорбаючи спраглими губенятами, п'є холодну, смачну воду, потім сідає в холодочку, або, знову нахилившись над криничкою, любує з свого гарненького личка з чорними бровенятами й великими очицями, синіми, як васильки. Він чує, як вигукує дід Сила, переймаючи від ячменю корів, сердито ляскає пугою, але тут так гарно, так спокійно, що зроду-звіку не вийшов би звідсіля, та ще в таку спеку» [16, с. 3]. С. Черкасенко вчить юного читача бачити

красу навколишньої природи в усьому.

Згодом таке ж ставлення до природи ми знайдемо у працях виданого українського педагога Василя Сухомлинського, який вважав природу – «джерелом мислення й мови» [25, с. 32], оскільки її краса «відіграє велику роль у вихованні духовного благородства. Вона виховує в душі підлітка здатність відчувати, сприймати тонкощі, відтінки речей, явищ, порухи серця» [25, с. 539].

Та поряд із цією красою, з досконалістю природи, яка навіть пустий степ робить «пишним» і «різнобарвним», – діяння людських рук, які руйнують красу, «а на отому степу смердючі закурени шахти з великими беззахисними шахтарськими слобідками круг них. Огидними гнояними виразками здаються ці шахти на дивнім лоні чарівного запашного степу» [16, с. 2–3]. Саме через недолугі діяння людських рук наприкінці оповідання гине Василько і його старший товариш та вчитель – дід Сила. Автор ніби підкреслює, що безграмотне, легковажне втручання у природу, бездумне копання землі може закінчитися страшною трагедією.

Особливої уваги заслуговує казочка «Люба дівчинка» (автор Людмила П., біля назви примітка від редакції: «Сю казочку дала нам одна невеличка дівчинка; нехай і інші дівчатка прочитають»).

Початок казки звичайний: була собі дівчинка-сирота, жила вона у злої тітки, яка весь час примушувала її працювати. Одного разу тітка розсердилася на малечу і вигнала її з дому. Дівчинка змушена була тікати до лісу.

Надалі авторка розповідає, що задля щасливого життя працюючій людині не потрібні палаци, усе, що необхідно, їй дає природа, якщо, звичайно, людина не нищить її, а живе з нею в гармонії. Отже, авторка казочки пропагує життя в єднанні з природою: «Усі звірі й птахи до неї посходились, така вона була люба. Медвідь приносив їй мед, зайчик ягідок, білка оріхів, вовчик м'яса. Дівчинка тєє м'ясо пекла. А як пекла? деж вогню брала? Вона знайшла трухлявого дерева, терла, терла його, поки воно зайнялося, тоді запалила сушничок, та так уже й держала собі багаття» [16, с. 26].

У № 11 (грудень (ноябрь) 1908 р.) у вірші Леся Українка оспівує красу літа, коли після важкої, холодної зими прийде «милая година», «зіма та згине»:

І завітне наше поле
І зазеленіє, –
Знов його весна прекрасна
Квіточками вкриє [18, с. 31].

Цікаве оповідання про хлопчика і слимака (переклад Титяни Бородай) [19] редакторка використала з метою виховання любові до природи, адже і в невеличкому – і для декого не дуже симпатичному – слимакові можна знайти не тільки прекрасне, а й дечому навчитися. «Отже, Тимоше, розповідай нам, як вчив тебе отой слимак?»

– А от як, добродію!», – звертається учень до свого учителя.

«Я придивлявся, як слимак ліз собі своєю слимаковою ходою у гору по стіні, усе посуваючись по трохи наперед, та наперед. Він не оглядався й не зупинявся, а все ліз та ліз неустанно. От я й почав собі міркувати, що й мені треба робити так як і він, так простувати в моїй праці: почав собі виучувати пильно рядочок за рядочком, безупинно, не звертаючи ні на що інше своєї уваги. І за той час, доки слимак доліз до краю стіни, я встиг вивчити до кінця тії вірші» [19, с. 4].

На сторінках часопису Олена Пчілка приділяє увагу патріотичному вихованню. Зокрема, у № 3 за 1908 рік розміщено вірш «Мамо, мамо» (автор Христя Алчевська), у якому йдеться про долю України.

У вірші на тлі діалогу матері з дітьми, коли малеча тужить, що настала нічка, яка «смутком все сповняє», дивиться «тьма в віконце», згадуються сонечко, що сходить, квіточки, веселі дні. Та вже наприкінці твору юний читач розуміє, що йдеться про долю їхньої України:

– Сумно нам, бо тьма в віконце
Ніччю дивиться пильніше,
Бо не сяє правди сонце,
Котре всього нам миліше:
А тоді лиш, дітки, гарно,
Як панує правда в світі,
Як не вянуть квіти марно
В осени по теплім літі! [10, с. 28].

У № 12 часопису на с. 6 розміщено вірш Б. Грінченка «На волю!», що не тільки вчить юного читача відчувати красу природи, а й співчуттю, доброти, щирості, любові до ближнього – до пташки, зачиненої в клітку.

«Чого ти, пташинко, така сумна?
Дивився, – на дворі весела весна:
І небо сіяє, і ліс зеленіє,
Лука, квітоньками убрана, леліє
І співом пташиним дзвенить увесь гай,
Радій же, пташинко, весні і співай!» [19, с. 6].

Маленька дівчинка не розуміє, що пташка прагне волі, яку самотійно здобути не може:

«І битись об клітку грудьми почала
І рвалась туди, де весна зацвіла» [19, с. 6].

Серце дитини наповнилося співчуттям, маленька зрозуміла, що її забавка – слухати і дивитися на пташку, яку позбавили волі – досить жорстока розвага, тому маленька дівчинка відпустила невольницю.

«Лети і на волі вітай ти весну!» –
І пташка зника серед лук і гаїв:
Співає вона з-під ясної блакиті,
О воля – найбільше добро на цім світі [19, с. 6].

Цей вірш є ніби продовженням, тобто щасливим закінченням байки П. Гулака-Артемівського «Дві пташки в клітці», у якій зображено двох птахів, а насправді два народи – російський і український. Один із птахів – старий снігир (старий, бо ж «старший брат») не міг зрозуміти незадоволення життям молодшого птаха. Для «старшого» головне, що є їжа: «сім'ячка, просця, пшонця, чи то крупів», всього вдосталь, а молодший прагне волі, адже старший «рад пожорні сій, бо зріс в ній і вродився; // Я ж вільний був, тепер в неволі опинився» [19, с. 46]. І ось, нарешті Б. Грінченко пише вірш, у якому висловлює віру в те, що незабаром Україна здобуде омріяну волю і буде співати «з-під ясної блакиті» [19, с. 6].

Так, Олена Пчілка утверджувала в дитячій свідомості споконвічні цінності

українського народу – воля і свобода – понад усе.

Вихованню природовідповідності в часописі слугував розділ «Світопізнання». У цьому розділі розміщувалися твори Олени Пчілки «У морі» (№ 1–2, 1908), «Розмова про землю» (№ 3, 1908), «Огністі гори» (№ 9, 1908), «Літання в повітрі» (№ 10, 1908) Юрія Сірого «Подорож до Криму» (№ 5–8, 1908), А. Кащенко «Мандрівка на пороги» (№ 9, 11, 1908).

Матеріали розділу вдало поєднували всі напрями народного виховання: природовідповідність, культуровідповідність, народне виховання, трудове виховання. Почасти воно нагадує уроки Василя Сухомлинського просто неба та його «Школи радості».

Наступна складова народного виховання – *культуровідповідність*. До повноліття молоде покоління повинно було опанувати певний об'єм знань про культурні цінності свого народу, краю: «Культуровідповідність до життя в даному суспільстві визначалася за допомогою різноманітних випробувань і перевірок. Так, українська дівчина повинна була до повноліття вишити певну кількість рушників, хустин, розмалювати піч раніше, ніж іти на вечорниці. ... Народна педагогіка вважає кожну людську особистість продуктом, носієм і творцем культури свого народу» [27, с. 200].

У часописі «Молода Україна» виокремимо такі публікації: «Сосонка» (№ 1, 1908), «Зимовий вечір» (№ 2, 1908), «Голосний пам'ятник» (№ 3, 1908), «Найперші діаманти» (№ 3, 1908), «Дивні пригоди: (волинські прибадашки)» (вірш написано в жанрі казки-небилиці) (№ 4, 1908), «Кухлик» (№ 5, 1908) автор Олена Пчілка, О. Б–а, «Христос Воскрес» (№ 5, 1908) автор Колодяжинська, «На Великдень, на соломі» (№ 5, 1908) автор Т. Шевченко, «Галина мандрівка» (№ 6, 1908) автор В. Вілінська, «Щасливий» (№ 6, 1908) автор Олександр Кириченко («Діброва»).

Невід'ємною складовою української народної педагогіки є *народність виховання* – «виховання людини в дусі народних ідеалів, відповідно до його потреб і близькими йому психологічними засобами. Найважливіший засіб народного виховання – це рідна мова, рідне слово. Не випадково таке велике значення у народному вихованні приділяється фольклору, де народне слово доведене до найвищих зразків майстерності. Народність включає також духовне виховання на основі рідної християнської релігії» [27, с. 200].

У системі народного виховання виокремлюють такі види виховання: розумове, фізичне, трудове, моральне, естетичне [27, с. 200].

У часописі «Молода Україна» використані фольклорні твори: українські народні колискові пісні («Ш-ш! не гукай», «А-а, котку») [9]; українські народні дитячі пісні («Ходить гарбуз по городу») [10]; загадки [10; 12; 14]; прислів'я та приказки [8]; забавлянки [11]; різдвяні привітання [19].

Особливо велика увага приділена казкам. Олена Пчілка добре розуміла значення творів цього фольклорного жанру для виховання дитини, для формування її особистості. Підтвердженням цього є те, що на початку ХХ століття на сторінках педагогічної преси розгорнулася справжня дискусія – чи потрібна казка.

На важливому педагогічному значенні народних казок наголошував Іван Франко. Зокрема, у передмові до збірки «Коли ще звірі говорили» він підкреслював, що казка – це не просто вигадана забавлянка: «Тільки недавно вчені мужі, повіднаходивши

стародавні книжки тих народів та порівнявши їх із нашими народними байками та казками, дійшли до погляду, що те, чим нині так любуються наші діти, було колись впливом мудрості царів, звіздарів та патріархів» [29]. Письменник вважав, що для дитячого «здорового і морального розвою» корисним було би, щоб вони «якнайдовше витали фантазією в тім світі простих характерів і простих відносин, у світі, де все видно ясно і симпатії не потребують ділитися. Відси вони винесуть перші і міцні основи замилювання до чесноти, правдомовності і справедливості, а надто любов до природи і охоту придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі й просліджувати її великі загадки» [29].

На особливій ролі казок наголошувала й Софія Русова – видатна українська письменниця і педагог. У статті «В оборону казки» вона підкреслювала роль цих творів у розвитку дитячої уяви, творчості: «Шкода тієї дитини, яка, змалечку, не знала казки, не слухала, захоплена, як сопілочка сама грає, не слідкувала думками за героїчними подіями Дурня, не плакала над долею братів та сестри, що повернуло в лебедів або гусей» [21, с. 204]. Саме казка «має рішучий вплив на думки дитячі й навчає дитину з книжки вбрати радість, вона розвиває естетичний смак, який й надалі одверне дитину від погані лубочної; вона ж викликає в дитині творчу силу, яка вчить дитину вигадувати самій гри на зразок казки, малюнки до любої казки» [21, с. 204].

Важливо, що Софія ... Передусім виділяла народну казку, «ту казку, що народилася на зорі свідомого життя в простій хаті, серед пантеїстично зачарованого світогляду. Наче величня невинна течія од віку до віку, з одного серця в друге переливалася та людська казка й дійшовши до наших дітей єднає їх міцним творчим зв'язком з давноминулими часами» [21, с. 204].

Саме так створюється та база знань, відчуттів, емоцій, з якими «дитина й вступає в сучасне життя» [21, с. 204].

На ролі казки у вихованні дитини наголошував у середині ХХ століття В. Сухомлинський, який називав її животворним джерелом дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень [25, с. 176], «джерело виховання любові до Батьківщини, яке нічим не можна замінити» [25, с. 177], «духовні багатства народної культури, пізнаючи які, дитина пізнає серцем життя народу» [25, с. 178]. Не менш важливим, на думку педагога, був процес створення дітьми власних казок, адже це був важливий засіб їхнього розумового розвитку [25, с. 181]. Тому Василь Олександрович через 50 років створив у Павлівській школі Кімнату казки.

Сучасна дослідниця Н. Сивачук підкреслює: «Народна педагогіка активно використовувала дидактичний потенціал українського казкового епосу, тому казка посідала друге місце після коліскової у материнській школі. Казка використовувалася у родинному вихованні не лише з розважальною метою, а й для заспокоєння, заколисування дитини, для тренування пам'яті, вона була першим “підручником”, енциклопедією народної мудрості, з якої дитина пізнавала світ і себе в світі. Казка передавалася з вуст в уста і є пульсуючою артерією живого Божого Слова, що єднала українців у часі і просторі і живих, і мертвих, і ненароджених, була нашим листом у вічність навіть тоді, коли в безнадії склалися руки, бо заборонялося писати та читати рідною мовою. Вона як Фенікс немируща, вона як Правда вічна, вона жива, як саме життя» [23, с. 254–255].

Тому дослідниця і записувачка українського фольклору Олена Пчілка таку

значну увагу приділяла саме цьому літературному жанру. Утім, зазначимо, що 1908 року редакторка розмістила в часописі літературні казки або власні авторські твори, написані за мотивами народних казок, і переклади закордонних літературних творів. Усі підібрані нею твори сприяли розумовому, моральному та естетичному вихованню. Зокрема, у № 1 було опубліковано казку «Сосонка». У творі йдеться про деревце, яке запишалось своєю красою. Спочатку сосонку зрубали на втіху дітям-панічам. Та там деревце простояло один день, прикрашене різними іграшками та блискітками: «Івась навіть не пізнав своєї сосонки! Вся вона сяє свічками, лихтариками, все гілля обчіпляє яблучками, якимись цяцьками, червоними, синіми, золотими, аж у очі мигтить! Під сосною, на примості, стоять ляльки, коники, щось таке ще ... А ось кругом сосонки почали ходити такі дивні діти, – чи може то живі ляльки? такі гарні, кучеряві, так штучно повбірані...» [8, с. 5].

Запишалось деревце. Однак під вечір усі прикраси з неї зняли, дбати про неї перестали, а вже на ранок викинули її з панського будинку. «Глянув Івась, та аж йому шкода стало. Не знав він того, що й з людьми часто так буває!». Пожальвів деревце і заніс його до себе додому. Та й там воно простояло не довго. І незабаром сам Івась, якому так шкода було нещодавно лісову красуню, попросив батька порубати деревце на дрова. Утім, батько використав її інакше: поставив як віху на полі, при дорозі, щоб у випадку заметілі можна було побачити дорогу додому.

Через якийсь час і сам Іванко відчув на собі несправедливість панську. Взяли його служити у панський палац. І ось уже він не Іванко, а Ванька, «туряють Івася пани, штурхають у потилицю слуги. Одно слово, за попихача в усіх. Одного разу старший слуга так побив Івася за якісь панові чоботи, що Івась довго плакав. ...А другого разу горнична за ножі набила...» [8, с. 8]. На Масницю хлопчик не витримав і пішов додому, почався сніг, і незабаром хлопчик зрозумів, що не бачить дороги. Малеча вже вирішив, що загине в полі, як несподівано побачив свою сосонку, зрозумів, де він знаходиться, і зумів знайти дорогу додому. Так деревце віддячило хлопчику за співчуття, що проявив його колись Івась.

Водночас казка вчить юного читача, що не треба пишатися власною красою, значно важливіше бути корисним для людей та вдячності. Закінчення казки містить коротеньке повчання для читачів: «“Спасибі тобі, сосонко! – каже Івась, – адже як би не ти, то я був би замер!” – А бач! – каже сосонка, – а ти казав, щоб мене на дрова порубали! а от як-раз я тобі в пригоді стала!.. Та й двірник помилився; казав, що я ні на що не здатна, – а ось дарма що я поживкла, про-те здаюся на користь!»

Похитується сосонка, думоньку гадає ... Прилетіли до неї пташки, вона й каже їм: – Полетіть до моїх сестричок та розкажіть їм про всю пригодоньку мою!..» [8, с. 10].

У № 3 розміщено казку-оповідання Кіплінга в перекладі Олени Пчілки «Слоненя», яке вчить юного читача в усьому бачити позитивні моменти, не давати себе принижувати нікому, навіть найближчим родичам, жити в мирі з оточенням, одночасно з цим казка пояснює, чому у слонів такі довгі хоботи [11, с. 8–19].

На сторінках № 4 часопису надруковано шведську казку «Заслужена краса». Зміст казки вчить маленьких читачів, що щастя залежить не від зовнішності і не від здійснення мрії залежить щастя буття, а від того, яка в тебе душа і які вчинки ти здійснюєш на користь людям, чи маєш ти в серці співчуття і любов [12, с. 3–9].

У № 5 часопису вміщено українську народну казочку про Івасика-Телесика,

одну з найулюбленіших казок української малечі [13, с. 23–29]. Олена Пчілка зробила літературну обробку казки та розмістила на сторінках видання ноти для того, щоб діти могли співати пісеньки, вставлені в текст твору.

Одразу у двох номерах – 7 і 8 – була видрукувана казка «Правда та Неправда» (автор Михайло Жук). У творі йдеться про протистояння Правди й Неправди, про підступність останньої. Діти, читаючи казку, вчать співчувати близьким, допомагати одне одному тощо.

Казка Р. Зінківського «Морська царівна» (переспів) вчить вірності у дружбі, у коханні, не боятися перешкод, що виникають на життєвому шляху. У тексті твору також засуджується жорстокість та злість морської царівни [16, с. 9–12].

Продовжуючи знайомити українських дітей із казками світу, Олена Пчілка пропонує для прочитання казку Оскара Уайльда «Маленький граф» [17; 19], у якій розповідається про пригоди маленького графа, який через свій непослух опинився без захисту старших, однак за свою чемність, доброту, щедрість, співчутливість здобуває любов і підтримку людей. Наприкінці казки автор робить висновок: «Дитино моя, обізвалася старенька нянька: той хлопчик, що то кинув біля тебе зловлену пашку, а ти на його не виказав, і та слаба жінка, що ти оддав її свої черевички, щоб було що їсти її дітям, вони ж не знали, що ти граф і багач, однак вони напевне тебе люблять за те, що ти зробив для них добро. З сього ти лехко можеш догадатися, що тобі треба робить, щоб тебе самого любили, а не твоє графство та гроші» [19, с. 13].

Отже, казка вчить, що не за титул і статки люблять людей, а за їхні діяння та добре серце.

У № 11 опубліковано казку «Марусина ялинка» (автор Л. Вилинська у спілці з О. Пчілкою). Це – сценарій новорічного дійства.

У виносці редакторка пояснює, що «ся казочка має служити попередньою орудкою до дитячого свята з ялинкою. По скінченню дії, ялинка так і зостається на кону, чи на якому помості, з неї та біля неї можна роздавати гостинці дітям-гостям; всі ті, що грали можуть прилучитися до гостей, зоставшись у тому самому вбранню. Тоді “казка” перейде в дійсність – і будуть всі гуляти вкупі, справляти свято з “ялинкою”» [18, с. 2].

Казка вчить доброті, скромності, готовності поділитися тим малим, що маєш, з ближнім, співчуттю до чужого горя, болю, проблем.

Забезпеченню наступної складової української народної педагогіки – трудового виховання – присвячено майже всі матеріали, розміщені в часописі. У віршах, оповіданнях, казках оспівується щоденна праця та радість від неї. Дітей змалечку привчають працювати на рідній землі та засуджують лінощі й неробство.

Отже, ретельний аналіз часопису «Молода Україна» за 1908 рік дає підстави стверджувати, що в основі добору друкованих творів редактор Олена Пчілка планомірно використовувала засадничі ідеї народного виховання, дбаючи про виховання читачів на національному ґрунті, утверджуючи ідеї передових педагогів свого часу про те, що освіта українських дітей має здійснюватися національною мовою з використанням найкращих надбань народної педагогіки.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо у дослідженні виховного потенціалу казок, розміщених на сторінках видання, фольклорних творів та роль часопису у формуванні художніх смаків юних читачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гулак-Артемівський П. Твори. Київ: Дніпро, 1978. 159 с.
2. Ермаков И. Г. Культуротворческий потенциал просвещения на пороге XXI столетия. *Высшее образование: проблемы и перспективы развития*. Киев, 1995. С. 27–30.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Київ: Орфей, 2002. 448 с.
5. Илакавичус М. Р. Культурно-досуговая деятельность взрослого человека как стартовая площадка возобновления образования. *Вектор науки. ТГУ*. 2014. № 1. С. 231–234.
6. Книга и чтение в культурном коде человечества. URL: <http://www.unkniga.ru/bookplus/10041-kniga-ichтение-v-kulturnom-kode-chelovechestva.html> (дата звернення: 14.04.2022).
7. Кремень В. Г. Якісна освіта як вимога XXI століття. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2007. Вип. 15–16(19–20). С. 3–10.
8. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 1. 32 с.
9. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 2. 32 с.
10. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 3. 32 с.
11. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 4. 32 с.
12. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 5. 32 с.
13. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 6. 32 с.
14. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 7. 32 с.
15. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 8. 32 с.
16. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 9. 32 с.
17. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 10. 32 с.
18. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 11. 32 с.
19. Молода Україна. Часопис для дітей старшого й меншого віку. Київ: Рідний край, 1908. № 12. 32 с.
20. Національна доктрина розвитку освіти на 2012–2021 роки. URL: <https://yegorivkaschool.e-schools.info/pages/natsionalna-doktrina-rozvitku-osviti-na-2012-2021-roki> (дата звернення: 14.04.2022).
21. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.
22. Семенко С. В. Журнал «Рідний край» і літературний процес початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2000. 14 с.
23. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: підручник. Київ: Деміур, 2003. 288 с.
24. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка: навч.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1997. 232 с.
25. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. Київ: Радянська школа, 1977. 670 с.
26. Тищенко-Сірий Ю. З історії української дитячої книжки. Видання видавництва «Лан» і «Український учитель» у Києві. *Ми і наші діти. Література. Мистецтво. Виховання*. Торонто; Нью-Йорк: ОПДЛ ім. Л. Глібова, 1965. С. 228–236.
27. Українське народознавство: навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчів. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
28. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. Т. 2: Педагогические статьи 1857–1861 гг. Москва; Ленинград: Академия пед. наук РСФСР, 1948.
29. Франко І. Коли ще звірі говорили. URL: <https://kazky.org.ua/zbirky/franko-zviri/peredmova> (дата звернення: 14.04.2022).

REFERENCES

1. Hulak-Artemovskiy, P. (1978). *Tvory*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
2. Ermakov, Y. H. (1995). *Kul'turotvorcheskij potencial prosveshhenija na poroge XXI stoletija. Vyshee obrazovanie: problemy i perspektivy razvitija – Higher education: development problems and prospects*. Kyiv, 27–30 [in Russian].
3. Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
4. Zavadska, V., Muzychenko, Ya., Talanchuk, O., Shalok, O. (2002). *100 naividomishykh obraziv ukrainskoi mifolohii – 100 most famous images of Ukrainian mythology*. Kyiv: Orfei [in Ukrainian].
5. Ilakavichus, M. R. (2014). *Kul'turno-dosugovaja dejatel'nost' vzroslogo cheloveka kak startovaja ploshhadka vozobnovlenija obrazovaniya. Vektor nauky – Vector science*. THU, 1, 231–234 [in Russian].

6. Книга і читання в культурному коді людства. URL: <http://www.unkniga.ru/bookplus/10041-kniga-i-chtenie-v-kulturnom-kode-chelovechestva.html> [in Russian].
7. Kremen, V. H. (2007). Yakisna osvita yak vymoha KhKhI stolittia. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity – Problems and prospects of formation of the national humanitarian and technical elite, issue 15–16(19–20), 3–10* [in Ukrainian].
8. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 1 [in Ukrainian].
9. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 2 [in Ukrainian].
10. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 3 [in Ukrainian].
11. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 4 [in Ukrainian].
12. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 5 [in Ukrainian].
13. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 6 [in Ukrainian].
14. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 7 [in Ukrainian].
15. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 8 [in Ukrainian].
16. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 9 [in Ukrainian].
17. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 10 [in Ukrainian].
18. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 11 [in Ukrainian].
19. Moloda Ukraina (1908). *Chasopys dlia ditei starshoho y menshoho viku – Magazine for children of older and younger age*. Kyiv: Ridnyi krai, 12 [in Ukrainian].
20. Natsionalna doktryna rozvytku osvity na 2012–2021 roky. URL: <https://yegorivkaschool.e-schools.info/pages/natsionalna-doktryna-rozvitku-osviti-na-2012-2021-roki> [in Ukrainian].
21. Rusova, S. (1996). Vybrani pedahohichni tvory. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
22. Semenko, S. V. (2000). Zhurnal «Ridnyi krai» i literaturnyi protses pochatku XX stolittia. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Syvachuk, N. (2003). Ukrainskyi dytiachyi folklor: Pidruchnyk. Kyiv: Demiur [in Ukrainian].
24. Stelmakhovych, M. H. (1997). Ukrainska narodna pedahohika. *Navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv: IZMN [in Ukrainian].
25. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Vybrani tvory. (Vol. 1–5); Vol. 3: Sertse viddaiu ditiam. Narodzhennia hromadianyna. Lysty do syna. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
26. Tyshchenko-Siryi, Yu. (1965). Z istorii ukrainskoi dytiachoi knyzhky. Vydannia vydavnytstva «Lan» i «Ukrainskyi uchytel» u Kyievi. *My i nashi dity. Literatura. Mystetstvo. Vykhovannia – We and our children. Literature. Art. Education*. Toronto–New-York: OPDL im. L. Hlibova [in Ukrainian].
27. Ukrainske narodoznavstvo. (1994). S. P. Pavliuk, H. Y. Horyn, R. F. Kyrchiv (Eds.). Lviv: Feniks [in Ukrainian].
28. Ushynskyi, K. D. (1948). *Sobranie sochinenij*. (Vol. 1–11; Vol. 2: Pedagogicheskie stat'i 1857–186). Moskva–Leningrad: Akademyia ped. nauk RSFSR [in Russian].
29. Franko, I. Koly shche zviru hovoryly. URL: <https://kazky.org.ua/zbirky/franko-zviri/peredmov> [in Ukrainian].